

GRAŻYNA PORAJ

Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk o Wychowaniu, Instytut Psychologii

MAGDALENA PORAJ-WEDER

Akademia Pedagogiki Specjalnej, Instytut Psychologii

AGRESJA POMIĘDZY RODZEŃSTWEM – CIEMNA STRONA SOCJALIZACJI W RODZINIE?

Streszczenie: Agresja pomiędzy rodzeństwem to jedna z najbardziej rozpowszechnionych i najczęściej bagatelizowanych form agresji w rodzinie. Jest traktowana jako zjawisko naturalne i nieszkodliwe. Tymczasem, jak pokazują badania, pozostawia trwałe ślady w psychice dziecka i wpływa na jego funkcjonowanie w dorosłym życiu.

Cel: W badaniu poszukiwano związków pomiędzy spostrzeganą jakością środowiska rodzinnego, doświadczaniem agresji w rodzinie i w rodzeństwie oraz poziomem agresji w dorosłości.

Metoda: Przebadano 201 osób, 167 kobiet i 34 mężczyzn, w wieku 19–36 lat. Do pomiaru badanych zmiennych wykorzystano autorską ankietę zawierającą pytania dotyczące: agresji i przemocy między rodzicami, agresji rodziców wobec dzieci, dyscyplinowania w procesie oddziaływania wychowawczego, Skalę Oceny Rodziny (FACES-IV) Dawida H. Olsona w adaptacji Margasińskiego (2009, 2015) oraz Kwestionariusz Agresji Bussa i Perry’ego (1992) w adaptacji Aranowskiej, Rytel, Szmar (2005).

Wyniki: Wykazano istnienie związków pomiędzy doświadczaniem przemocy w rodzinie i oceną jej funkcjonalności na czterech wymiarach: spójności, elastyczności, komunikacji i zadowolenia. Przeprowadzone analizy pokazały także, że rozwijaniu agresji sprzyja modelowanie agresji, czyli obserwowanie przemocy pomiędzy rodzicami oraz doświadczanie przemocy ze strony rodziców, a w szczególności ojca. Nieoczekiwanie skorelowane istotnie ze wszystkimi wymiarami oceny rodziny okazały się kary – związane dodatkowo z każdym z analizowanych przejawów agresji. Ujawniono także, że o ile określone rodzaje kar wiążą się z konkretnymi przejawami agresji u dzieci (np. kary fizyczne z agresją fizyczną, nagany słowne z agresją werbalną etc.), o tyle jeden rodzaj kar – krzyk/straszenie/wyzwiska – wykazuje znaczące związki z każdym z analizowanych wymiarów agresji i jako jedyny powiązany jest ze skłonnością do reagowania agresją w relacjach z rodzeństwem.

Słowa kluczowe: agresja, rodzeństwo, retrospektywna ocena rodziny, kary w procesie wychowania.

WPROWADZENIE

Rodzeństwo odgrywa ważną rolę w procesie rozwoju psychicznego oraz socjalizacji dziecka. Relacja z siostrami i braćmi rozpoczyna się bowiem w okresie dzieciństwa i trwa przez całe życie (Cicirelli, 1995). Na gruncie rodziny, a więc ważnego środowiska wychowawczego, rozwija różnorodne właściwości i umiejętności dzieci: empatię, aktywne słuchanie, uczy przyjmowania cudzej perspektywy, współpracy, współdziałania, partnerstwa, sztuki negocjacji, ale także rywalizacji oraz walki o miłość i zainteresowanie rodziców, o pierwszeństwo, przywileje, uznanie (Brody, 1998, 2004; Ginsburg, 1986; Morgan, Shaw, Olino, 2012; Poraj, 2014; Sang, Nelson, 2017).

Zainteresowanie badaczy rodzeństwem, ich rolą, oddziaływaniem, jakością relacji pomiędzy nimi wyraźnie wzrasta (Rostowska, 2009, 2010; Soysal, 2016; Szymańska, 2018; Ulu-Yalçinkaya, Demir, 2018; Wałęcka-Matyja, 2018), a rezultaty ich badań wydają się bardzo interesujące, choć wywodzą się z różnych teorii. Pod koniec lat 60. ubiegłego wieku John Bowlby (1969), rozwijając teorię przywiązania, zwrócił uwagę, że bracia i siostry nie są wprawdzie dla tego procesu osobami najważniejszymi, jednak mają swój duży wkład w rozwój osobowości, a przede wszystkim poczucia własnej wartości u dzieci. Z kolei Victor G. Cicirelli (1995), przedstawiciel teorii systemowej, opisał szczegółowo podsystem rodzeństwa na tle innych podsystemów w rodzinie. Uważa tę relację za najdłuższą trwającą na tle innych relacji człowieka w biegu życia i, choć zdarza się często rozluźnienie więzi, łatwo ją przywrócić (Rostowska, 2009, 2010; Szymańska, 2016, 2018). Właśnie na gruncie teorii systemowej są osadzone polskie badania rodzeństw (Rostowska, 2009; Rostowska, Pastwa-Wojciechowska, 2010; Szymańska, 2018; Wałęcka-Matyja, 2018).

Z kolei przedstawiciele teorii społecznego uczenia się zwracają uwagę, że siostry i bracia mogą być ważnymi modelami dla swojego rodzeństwa. Uczą zasad, przekonań, sposobów postępowania i radzenia sobie z różnymi sytuacjami trudnymi (Perlman, Garfinkel, Turrell, 2007). Z przeglądu wielu badań z tego obszaru, przeprowadzonych przez Defoe oraz jego współpracowników (2013) wynika, że funkcjonowanie w rodzeństwie pozwala na zdobywanie doświadczeń, których nie dostarcza żadna inna grupa społeczna. Równocześnie, w opinii badaczy, to dzięki rodzeństwu u dzieci rozwijają się zachowania internalizacyjne i eksternalizacyjne. Badacze zwrócili uwagę, że bliskie więzi pomiędzy rodzeństwem ułatwiają relacje w środowisku pozarodzinnym i chronią przed ewentualnymi trudnościami, natomiast rywalizacja i konflikty między nimi przenoszą się także na relacje z innymi ludźmi.

Ważne, choć wciąż słabo opisane w literaturze przedmiotu, zagadnienie dotyczy agresji i przemocy w podsystemie rodzeństwa. Pojęcia te często stosuje się zamiennie, choć nie są one tożsame (Allen, Anderson, 2017). Agresja to zjawisko społeczne, pojawiające się zwykle w obecności innych ludzi lub ich wytworów (Poraj, 2009; Farnicka, Liberska, Niewiedział, 2016). Dotyczy „każdej formy zachowania, której celem jest wyrządzenie szkody lub spowodowanie obrażeń innej, żywej istocie, motywowanej do uniknięcia takiego potraktowania” (Baron, Richardson, 1994, s. 7). Tak rozumiana jest agresja w tym artykule. Przemoc z kolei dotyczy zachowań z wyraźną intencją zadawania bólu lub obrażeń. Wiąże się z władzą, z wyraźną przewagą sprawcy nad ofiarą. Jest wytworem społeczno-kulturowym, co, jak twierdzi Ramirez (za: Farnicka, Liberska, Niewiedział, 2016), oznacza jej związek z rozwojem cywilizacyjnym. Przemoc w rodzinie odnosi się do zachowań podyktowanych intencją zadawania bólu lub obrażeń członkom rodziny, rozgrywa się w zamkniętym środowisku i trudno ją

wykrzyć, bez względu na to czy ofiarami bądź sprawcami są dorośli, czy dzieci. Herbert H. Krauss i Beatrice J. Krauss (1995) podkreślają jej niebezpieczne cechy: powtarza się regularnie i trwa czasami latami, tworząc międzypokoleniowy cykl przemocy.

Jak wykazano wcześniej, agresja i przemoc w rodzinie stanowią od lat przedmiot zainteresowania badaczy. Jednakże dotyczy głównie dysfunkcyjnych relacji pomiędzy rodzicami oraz pomiędzy rodzicami i dziećmi. Brak należytego zainteresowania tym zjawiskiem w podsystemie rodzeństwa może wynikać z faktu, że zachowania te uważa się za powszechne i naturalne oraz związane z funkcjonowaniem w środowisku rodzinnym (Tucker i in., 2013a). Są one niesłusznie ignorowane przez dorosłych i traktowane jako norma (Eriksen, Jensen, 2009; Skinner, Kowalski, 2013). Tymczasem, jak pokazują badania, agresja pomiędzy rodzeństwem jest jedną z najbardziej rozpowszechnionych form agresji w rodzinie (Khan, Cooke, 2013; Tippett, Wolke, 2015). Pozostawia trwałe ślady w psychice dziecka i wpływa na jego funkcjonowanie w dorosłym życiu (Tippett, Wolke, 2015). Nieliczne, zrealizowane dotychczas badania pokazują, że doświadczanie agresji w relacjach z rodzeństwem skutkuje problemami behawioralnymi i psychicznymi w adolescencji i w dorosłości. Badacze zjawiska wskazują m.in. na niepokój, problemy w budowaniu relacji z rówieśnikami, zachowania antyspołeczne lub ryzykowne (Dunn i in., 1994; Pike, Coldwell, Dunn, 2005; Snyder, Bank, Burraston, 2005).

Agresja pomiędzy rodzeństwem – choć bagatelizowana przez rodziców i ciesząca się – nadal – dość niewielkim zainteresowaniem badaczy (np. w porównaniu z agresją rówieśniczą) (Eriksen, Jensen, 2009; Skinner, Kowalski, 2013) jest zatem zagadnieniem ważnym społecznie, wymagającym systematycznych badań i pogłębionych analiz (Tippett, Wolke, 2015). Tym bardziej, że nie dotyczy jednostkowych przypadków. Frances L. Ilg, Louise Bates Ames i Sidney M. Baker (1994), opierając się na wynikach swoich badań i obserwacji życia rodzinnego twierdzą bowiem, że rodzeństwo istotnie częściej przejawia akty przemocy wobec siebie, niż dzieje się to w grupie rówieśniczej i równocześnie zadaje sobie bardziej niebezpieczne w skutkach ciosy. Murray A. Straus i Richard J. Gelles (1990), badając problem agresji w amerykańskich rodzinach twierdzą, że przemoc pomiędzy rodzeństwem nie jest zjawiskiem rzadkim, a czasem bywa niebezpieczna dla ofiar. Badacze odnotowali przypadki ciężkiego pobicia, niejednokrotnie z użyciem noża czy pistoletu. W innych badaniach Michael D. Kahn i Monks (1997) stwierdzili, że w amerykańskich rodzinach zdarzają się także przypadki zabójstwa rodzeństwa i, co więcej, u sprawców nie dostrzega się poczucia winy. Autorzy powołują się na statystyki, które wskazują, że wśród wszystkich zabójstw odnotowanych na terenie Nowego Jorku zabójstwa rodzeństwa stanowiły aż 3%. Widać więc, że dysfunkcyjne relacje pomiędzy rodzeństwem mogą być poważnym zagrożeniem z niebezpiecznymi konsekwencjami dla psychiki osób, które stają się ofiarami siostr i braci.

Jak podają John V. Caffaro i Allison Conn-Caffaro (1998, 2005), agresja między rodzeństwem jest od lat najczęściej spotykaną formą przemocy w rodzinie. Ma to, ich zdaniem, związek z powszechnym przekonaniem, że krzywdzą głównie dorośli, a krzywda wyrządzana przez dziecko nie jest ani dotkliwa, ani niebezpieczna w skutkach. Rodzice więc nie przywiązują zbyt dużej wagi do przemocy pomiędzy dziećmi. Tymczasem pojawia się ona pięć razy częściej niż znęcanie się rodziców nad dziećmi czy współmałżonkiem. Badacze twierdzą, że przynajmniej połowa amerykańskich dzieci doświadczyła szarpania, bicia, gryzienia, kopania ze strony rodzeństwa, a ok. 15% spotyka to na co dzień. Z wczesnych badań Strausa i Gellesa (1990) wynika z kolei, że ok. 80% dzieci w wieku od 3 do 17 lat przynajmniej raz doświadczyło przemocy ze strony rodzeństwa. Skalę zjawiska próbowali zweryfikować także Jacqueline L. Martin i Hildy S. Ross

(2005). Zorganizowali badania, w których podjęli się obserwowania naturalnego zachowania się rodzin z dziećmi podczas trzygodzinnych sesji. Rezultaty były zaskakujące. Niemal we wszystkich obserwowanych rodzinach zauważyli agresywne zachowania wobec rodzeństwa. Po szczegółowej analizie wyników obserwacji wykazali od 7 do 12 przypadków przemocy pomiędzy rodzeństwem w każdej z nich.

Niepokojące rezultaty ogólnokrajowych badań telefonicznych 3599 osób (rodziców i dzieci) opisali badacze z University of New Hampshire (Tucker i in., 2013b). Ujawnili oni, że jedna trzecia badanych dzieci i młodzieży doświadczyła przemocy ze strony rodzeństwa. Pozostawiło to trwałe ślady w ich funkcjonowaniu, w postaci różnego rodzaju zaburzeń zachowania, chwiejności emocjonalnej, przejawiania niepokoju, gniewu, złości, agresji wobec otoczenia. Odnotowali również liczne przypadki depresji u badanych. Autorzy badań potwierdzili, że stała praktyka rodziców lekceważenia agresji i przemocy pomiędzy dziećmi jest nie tylko niewłaściwa, ale może być niebezpieczna. Udowodnili bowiem na bardzo dużej grupie badanych rodzin, że banalne sprzeczki pomiędzy braćmi i siostrami łatwo przekształcają się w upokarzanie, znęcanie się i przemoc fizyczną. Rodzice, zdaniem Geralda R. Pattersona (1986), zwykle nie radzą sobie z dyscyplinowaniem dziecka agresywnego wobec rodzeństwa. Reagują albo zbyt późno, albo nieskutecznie, czasami ich reakcja nawet wzmacnia przemoc wobec ofiar. Równocześnie w rodzinach, w których wśród rodzeństwa występują agresja i przemoc, problemy te mają charakter ciągły.

Niewątpliwie ważnym krokiem na drodze rozumienia, zapobiegania agresji i przemocy wśród rodzeństwa oraz poszukiwania skutecznych sposobów interwencji jest ustalenie jej źródeł. Interesujące badania relacji rodzeństwa charakteryzującej się agresją i przemocą opisał Green. Autor, poszukując przyczyn tego niepokojącego zjawiska, zdecydował się na jakościowe badania dzieci, które przyznały się do bycia ofiarą lub sprawcą agresji wobec braci i siostr. Taka procedura badań wydaje się słuszna, pozwala bowiem na dotarcie do informacji często niedostępnych za pomocą standardowych badań. Zastosował studium indywidualnych przypadków, w tym pogłębione rozmowy z rodzicami i dziećmi. Analiza uzyskanych danych wykazała, że zdecydowana większość dzieci wychowywała się w rodzinach rozbitych, najczęściej z bezradną wychowawczą matką. Wśród badanych były także rodziny pełne, jednak w większości dysfunkcyjne. W badaniach ujawniono, że dochodziło w nich do przemocy pomiędzy rodzicami oraz do przemocy rodziców wobec dzieci. Dzieci były zarówno świadkami, jak i ofiarami przemocy rodzicielskiej (za: Kahn, Monks, 1997).

Zatem wśród wyznaczników zaburzonej relacji w rodzeństwie szczególną rolę przypisuje się różnorodnym dysfunkcjom środowiska rodzinnego. Potwierdzają to badania McCordze i współpracowników, którzy właśnie w rodzinie poszukiwali przyczyn zachowania agresywnego 174 chłopców (za: Kahn, Monks, 1997). W badaniach ujawnili: konflikty i agresję między rodzicami, brak akceptacji dla pełnionej przez nich roli rodzicielskiej; niewłaściwe oddziaływania wychowawcze, daleko wykraczające poza ogólnie przyjęte normy; stosowanie surowej dyscypliny w procesie wychowywania, a także nadmierną bądź niewystarczającą kontrolę rodzicielską. W innych badaniach środowiska rodzinnego wskazano także na dopuszczanie się przemocy rodziców wobec dzieci, a także przyzwolenie na agresję wśród rodzeństwa, niejednakowe traktowanie dzieci przez rodziców czy też naturalną dominację dzieci starszych nad młodszymi (Herzberger, 2002; Miller i in., 2012; Poraj, 2006, 2011; Straus, Gelles, 1990).

Deeanna M. Button i Roberta Gealt (2010) zauważyły jeszcze inną prawidłowość. Wśród przyczyn przemocy pomiędzy rodzeństwem, obok wskazanej już przemocy mię-

dzymażeńskie, przemocy rodziców wobec dzieci, wymienili agresję i przemoc rówieśniczą oraz media. Udowodnili także, że aby dokładnie poznać zjawisko, jego przyczyny powinno się badać i analizować kompleksowo. Sami w badaniach posłużyli się specjalnie skonstruowaną ankietą spełniającą te warunki. Do badań zaprosili 213 rodzin, w których matki poszukiwały pomocy specjalistów, ponieważ nie radziły sobie z własnymi dziećmi. Wśród zgłaszanych przez nie problemów wychowawczych była także przemoc pomiędzy rodzeństwem. Zaproszono je do programu interwencyjnego. Niestety, badaczom nie udało się włączyć do badań ojców. Wiek badanych matek mieścił się w przedziale od 18 do 43 lat. Były to osoby ze średnim wykształceniem. Większość, z uwagi na stałe zatrudnienie, miała stabilną sytuację finansową. W badaniach matkom towarzyszyły dzieci. Zbadano 108 dziewczynek i 105 chłopców w wieku od 3 do 5,5 lat. Dzieci miały zróżnicowane pochodzenie etniczne. Badacze skoncentrowali się na badaniu pary matka – dziecko.

Zakładane w badaniach hipotezy potwierdziły się. Okazało się bowiem, że amerykańskie dzieci żyją dziś wśród wszechobecnej agresji: doświadczają jej w rodzinie, w szkole, na ulicy oraz w szeroko rozumianych mediach. Właśnie media wskazali badacze jako środowisko szczególnie ważne w modelowaniu przemocy wobec rodzeństwa. Opisali również najsilniejszy predyktor przemocy pomiędzy rodzeństwem. Okazał się nim ojciec, stosujący przemoc wobec żony i swoich dzieci. Inny jeszcze wniosek sformułowany przez badaczy pokazuje, że agresja między rodzeństwem istotnie zwiększa ryzyko pojawienia się aspołecznego i antyspołecznego zachowania w środowisku rówieśniczym i później w dorosłym życiu (Button, Gealt, 2010).

Wśród wyznaczników agresji pomiędzy rodzeństwem wymienia się także płęć dzieci. Rezultaty badań analizujących związek jakości relacji pomiędzy rodzeństwem z płęcią są jednak niejednoznaczne, choć wskazuje się, że więcej problemów pojawia się wśród rodzeństwa tej samej płęć. Jedne z nich dowodzą, że najczęściej agresji i przemocy obserwuje się pomiędzy braćmi. To oni stają się najczęściej ofiarami oraz sprawcami przemocy. Relację pomiędzy siostrami z kolei opisuje się najczęściej jako pozytywną, charakteryzującą się silną więzią emocjonalną i przyjaźnią pomiędzy nimi (Cole, Kerns, 2001). Są jednak badania, według których właśnie relacje pomiędzy siostrami są najbardziej skonfliktowane. Cechuje je silny antagonizm, niechęć, a nawet wrogość wobec siebie, którym często towarzyszą zachowania agresywne (Voorpostel, Blieszner, 2008).

Związek agresji i przemocy pomiędzy rodzeństwem z płęcią był także przedmiotem zainteresowań Button i Gealt (2010). Opisały rezultaty badań młodzieży, z których wynika jednoznacznie, że chłopcy bardzo często dopuszczali się agresji wobec rodzeństwa, dziewczęta natomiast przyznały, że zwykle stawały się ofiarami takiej agresji. Ze szczegółowej analizy wyników badań badacze wysunęli wniosek, że chłopcy przejawiają tendencję do siłowego rozwiązywania wszelkich konfliktów w rodzeństwie. Dziewczęta natomiast w sytuacjach konfliktowych najczęściej stosują postawę pasywną bądź ignorującą.

Duży wkład w wyjaśnianie uwarunkowań agresji wśród rodzeństwa mają Kahn i Monks (1997). Badacze opisali badania 360 dzieci w wieku przedszkolnym, w których konflikty pomiędzy rodzeństwem analizowali w kontekście płęć, wieku oraz kolejności urodzenia dzieci. Wynika z nich, że pierwotnie częściej przejawiali agresję wobec młodszego rodzeństwa płęć męskiej, rzadziej wobec siostr. Natomiast chłopcy urodzeni jako drudzy częściej wchodzili w konflikty ze starszymi siostrami niż ze starszymi braćmi. Potwierdzono także, że agresja częściej występuje w relacjach z rodzeństwem tej samej płęć niż z rodzeństwem płęć odmiennej. W innych badaniach ci sami badacze (Kahn, Monks, 1997) wskazali, że aż 53% badanych dzieci potwierdziło, że są regular-

nie ofiarami przemocy ze strony starszego rodzeństwa. Mają słabo rozwinięte kompetencje społeczne i przejawiają większą skłonność do agresji niż ich starsze rodzeństwo, ale brak im sił, aby obronić się przed silniejszymi. Jednakże wraz z wiekiem ich umiejętności społeczne rosną, a przejawy agresji i przemocy istotnie się zmniejszają.

Furman i Buhrmester (1985) z kolei zwrócili uwagę, że konflikty pojawiają się częściej w rodzeństwie o niewielkiej różnicy wieku niż w rodzeństwie, gdzie różnica wieku między braćmi czy siostrami jest duża. Fakt ten tłumaczą postępującym procesem socjalizacji, który wiąże się z rozwojem kompetencji społecznych dzieci, umiejętnością kontrolowania swoich emocji oraz coraz większą umiejętnością radzenia sobie w sytuacjach konfliktowych (za: Kahn, Monks, 1997). Równocześnie przyjmuje się, że chłopcy ujawniają wyższą niż dziewczęta akceptację dla agresji i przemocy wobec rodzeństwa (Miller i in., 2012).

Dla badaczy problemu wciąż ważną kwestią pozostaje stabilność objawów agresji wśród rodzeństwa. Wcześniej wskazano, że wraz z wiekiem i rozwojem kompetencji społecznych oraz umiejętności radzenia sobie z sytuacjami trudnymi takie zachowania wyraźnie maleją. Jednakże, aby to potwierdzić, potrzeba badań podłużnych, które analizowałyby zjawisko w tej samej grupie osób w dłuższym okresie czasu. Takie właśnie badania opisali Stillwell i Dunn (za: Kahn, Monks, 1997). Trwały sześć lat, podczas których trzykrotnie badano zachowanie dzieci pierwotnych wobec młodszego rodzeństwa. Posłużono się w nich obserwacją naturalnych zachowań dzieci w środowisku rodzinnym. Pierwsze badanie prowadzono zaraz po urodzeniu się młodszego rodzeństwa, następne po czternastu miesiącach i ostatnie dopiero po sześciu latach. Rezultaty obserwacji wykazały, że u dzieci pierwotnych istnieje dodatnia i znacząca korelacja pomiędzy początkowym i końcowym zachowaniem agresywnym wobec rodzeństwa. Dodatkowo badacze uznali, że należy przypuszczać, że agresja wobec rodzeństwa może mieć większą moc predykcyjną w zakresie przejawiania zachowań agresywnych w środowisku rówieśniczym niż jakakolwiek inna konfliktowa interakcja w rodzinie.

Analizując przyczyny agresji między rodzeństwem, nie należy zapominać o uwarunkowaniach biologicznych. Chodzi tu o indywidualne właściwości dzieci, które mogą mieć związek z przejawianiem przez nie skłonności do zachowań nieakceptowanych społecznie w rodzinie i poza nią. Należą do nich m.in.: nadpobudliwość psychoruchowa, ADHD, dysfunkcja mózgu powiązana z zaburzeniami kontroli zachowania CD (Conduct Disorder) czy też, coraz częściej diagnozowany dziś, Zespół Aspergera (Poraj, 2011, 2014; Rostowski, 2012; Vetulani, 2010). Warto jednak podkreślić, że są to jedynie czynniki ryzyka pojawienia się zaburzonego zachowania, w tym także agresji w relacjach z rodzeństwem. Mogą prowokować do niej tylko wówczas, gdy pojawią się szczególne okoliczności, wśród których na pierwszym miejscu wymienia się nieprawidłową opiekę rodzicielską.

Badań agresji w relacjach pomiędzy rodzeństwem jest wciąż bardzo mało i nadal brakuje propozycji działań profilaktycznych i interwencyjnych, kierowanych do dotkniętych problemem rodzin. Nie bez znaczenia jest także ignorowanie problemu przez rodziców i brak świadomości bądź chęci poszukiwania fachowej pomocy. A problem jest poważny. O zainteresowanie się nim dopominają się psychoterapeuci, którzy pracują na co dzień z pacjentami będącymi w dzieciństwie ofiarami przemocy ze strony rodzeństwa. W dorosłym życiu ponoszą tego skutki. Mają poważne problemy w budowaniu satysfakcjonujących relacji z innymi ludźmi. Nie mają zaufania ani do siebie, ani do otoczenia. Doświadczają często emocji negatywnych, towarzyszy im lęk i agresja wobec otoczenia. Bez pomocy specjalistów nie radzą sobie z problemami (Caffaro, Conn-Caffaro, 1998, 2005). Skuteczną pomoc trzeba jednak kierować do rodzin w momencie pojawie-

nia się pierwszych sygnałów zaburzonej relacji pomiędzy dziećmi. Na rodzicach spoczywa więc odpowiedzialność za dostrzeżenie problemu i reagowanie, gdy można jeszcze zapobiec daleko idącym skutkom. Z ofertą dla rodzin dotkniętych tym problemem wyszedł Jonathan Caspi (2013). W prowadzonej od lat pracy terapeutycznej z rodzinami zweryfikował pozytywnie model terapii systemowej zorientowanej na zadania. Dotychczasowe sukcesy klinicysty pokazują wysoką skuteczność tej metody.

W ostatnim okresie na gruncie polskim pojawiły się prace teoretyczne i empiryczne poświęcone rodzeństwu. Analizują one jakość relacji między braćmi i siostrami, jej uwarunkowania oraz skutki. Zaproponowano nawet typologię jakości relacji pomiędzy rodzeństwem (Rostowska, 2009; Szymańska, 2018; Wałęcka-Matyja, 2018). Jednakże brak, jak dotąd, badań, które koncentrowałyby się wyłącznie na zagadnieniu agresji pomiędzy braćmi i siostrami. Prezentowany artykuł jest pierwszą próbą empirycznego opisanie rodzinnych wyznaczników agresji pomiędzy rodzeństwem i skłonności do jej przejawiania w dorosłym życiu.

Problem badań

W prezentowanych badaniach koncentrowano się na poszukiwaniu socjalizacyjnych uwarunkowań agresji pomiędzy rodzeństwem. Starano się odnaleźć związki pomiędzy spostrzeganą jakością środowiska rodzinnego, doświadczaniem agresji w rodzinie i w rodzeństwie oraz poziomem agresji w dorosłości. Weryfikacji poddano trzy hipotezy badawcze. Po pierwsze, spodziewano się istotnych statystycznie związków pomiędzy doświadczeniem przemocy w rodzinie a spostrzeganą jakością środowiska rodzinnego (H1). Zakładano również, że doświadczenie przemocy w rodzinie, w tym ze strony rodzeństwa, będzie skutkowało nasilonym poziomem agresji w dorosłości (H2). Oczekiwano wreszcie, że wymiary oceny rodziny postulowane w ramach Modelu Kołowego Olsona (2000, 2011) oraz przejawy przemocy w rodzinie (konflikty i agresja pomiędzy rodzicami, przemoc ze strony ojca, przemoc ze strony matki, podleganie karom) okażą się istotnymi predyktorami skłonności do ujawniania przemocy w relacjach z rodzeństwem (H3).

METODA

Osoby badane, procedura badania i narzędzia badawcze

Badanie zostało zrealizowane on-line. Wzięło w nim udział 201 osób, 167 kobiet (83,1%) i 34 mężczyzn (16,9%), w wieku 19–36 lat. Z uwagi na braki danych, do analizy włączono 181 osób. Uczestnicy byli rekrutowani spośród studentów różnych kierunków Uniwersytetu Łódzkiego oraz Instytutu Psychologii Akademii Pedagogiki Specjalnej. Badani wypełniali kolejno: (1) ankietę zawierającą podstawowe informacje o badanych oraz szczegółowe pytania dotyczące: agresji i przemocy między rodzicami, agresji rodziców wobec dzieci, dyscyplinowania w procesie oddziaływania wychowawczego, (2) Skalę Oceny Rodziny (FACES-IV) Dawida H. Olsona w adaptacji Andrzeja Margasińskiego (2009, 2015) oraz (3) Kwestionariusz Agresji Bussa i Perry'ego (1992) w adaptacji Elżbiety Aranowskiej, Jolanty Rytel, Agnieszki Szmar (2005).

SOR – Faces IV – Skala Oceny Rodziny jest polską adaptacją FACES IV – Flexibility and Cohesion Evaluation Scales Olsona (2000, 2011) do badania percepcji rodziny, opracowaną przez Margasińskiego (2009, 2015). Umożliwia ocenę funkcjonalności

rodziny z uwzględnieniem wymiarów spójności i elastyczności, komunikacji oraz zadowolenia z życia rodzinnego. Spójność mierzy nasilenie więzi między członkami rodziny i obejmuje: niezwiązanie, zrównoważoną spójność i splątanie. Elastyczność charakteryzuje adaptacyjność rodziny, a jej szczegółowe wymiary to: sztywność, zrównoważona elastyczność oraz chaotyczność. Komunikacja pozwala na ocenę porozumiewania się na jej terenie. Zadowolenie z życia rodzinnego jest wymiarem dodatkowym i daje możliwość opisanie poczucia spełnienia i szczęścia poszczególnych członków rodziny, powiązane z ich przynależnością do systemu. Skala jest tak skonstruowana, że pozwala na oszacowanie wymiarów szczegółowych oraz wskaźnika ogólnego oceniającego funkcjonowanie rodziny. Charakteryzuje się dobrymi parametrami psychometrycznymi. Rzetelność mierzona współczynnikiem α Cronbacha wynosi dla poszczególnych skal: zrównoważona spójność $\alpha = 0,80$, zrównoważona elastyczność $\alpha = 0,79$, niezwiązanie $\alpha = 0,77$, splątanie $\alpha = 0,70$, sztywność $\alpha = 0,73$, chaotyczność $\alpha = 0,73$, komunikacja $\alpha = 0,92$ i zadowolenie z życia rodzinnego $\alpha = 0,93$ (Margasiński, 2009, 2015).

Kwestionariusz Agresji Bussa i Perry'ego jest od lat najczęściej używanym i najbardziej popularnym na świecie narzędziem do pomiaru ogólnej agresywności oraz jej przejawów. Pozwala na pomiar czterech komponentów: agresji fizycznej i agresji słownej, oznaczających behawioralne składniki agresywności człowieka; gniewu odzwierciedlającego afektywność badanych oraz wrogości, która jest jej składnikiem poznawczym. Dodatkowo pozwala określić ogólny wskaźnik agresywności badanych. Parametry psychometryczne kwestionariusza są zadowalające. Trafność narzędzia określano, korelując jego wyniki z miarami impulsywności, asertywności, rywalizacji oraz z ocenami rówieśników. Rzetelność mierzona współczynnikiem α Cronbacha dla poszczególnych podskal wynosi odpowiednio: dla agresji fizycznej – 0,85; agresji słownej – 0,72, gniewu – 0,83, wrogości – 0,77, a dla współczynnika ogólnego – 0,80. Ze względu na popularność kwestionariusza, prace nad jego psychometryczną charakterystyką w różnych krajach są wciąż kontynuowane (Aranowska, Rytel, 2012; Aranowska, Rytel, Szmar, 2005).

Ważnym źródłem informacji w prowadzonych badaniach była **ankieta** skonstruowana dla celów badania. Obok danych demograficznych zawierała pytania dotyczące: konfliktów i przemocy pomiędzy rodzicami ze wskazaniem na sprawcę i ofiarę; przejawów ich agresji; stosowania dyscypliny w procesie wychowywania rodzinnego i szczegółowych kar wobec badanych i ich rodzeństwa oraz wiedzy rodziców o konfliktach i agresji pomiędzy dziećmi.

Pytania dotyczące agresji pomiędzy rodzeństwem wzorowano na ankiecie autorstwa Tippeta i Wolke (2014) (zob. też. Wolke, Samara, 2004; Bowes, Wolke, Joinson, Lereya, Lewis, 2014). W prezentowanym badaniu nie analizowano jednak szczegółowo różnych form agresji pomiędzy rodzeństwem (jest to przedmiotem odrębnego opracowania), koncentrowano się wyłącznie na samym występowaniu agresji pomiędzy rodzeństwem i jego uwarunkowaniach.

WYNIKI

W pierwszym kroku dane zebrane w badaniu poddano diagnostyce. Sprawdzano m.in. czy analizowane zmienne mają rozkład normalny. Testy z wykorzystaniem statystyki Kołmogorowa-Smirnowa, z poprawką istotności Lillieforsa (Bedyńska, Książek, 2012) wykazały, że tylko dwie spośród badanych zmiennych (poziom agresji u osoby badanej: wskaźnik ogólny oraz gniew) mają rozkład zbliżony do normalnego. W pozostałych przypadkach rozkład okazał się niesymetryczny, co wymagało zastosowania w anali-

zie korelacji testów nieparametrycznych, a w analizie regresji – metody bootstrap (Domański, Pruska, 2000). Analizy statystyczne zostały przeprowadzone z wykorzystaniem oprogramowania IBM SPSS Statistics 25 (IBM Corp., data wydania: 2016).

Do weryfikacji hipotezy pierwszej i drugiej, dotyczących związków doświadczania przemocy w rodzinie ze spostrzeganą funkcjonalnością środowiska rodzinnego oraz poziomem agresji w dorosłości u osób badanych, wykorzystano analizę korelacji *rho*-Spearmana. Wyniki zaprezentowano w tabelach 1–2.

TABELA 1. Doświadczenie przemocy w rodzinie a spostrzeganą funkcjonalność rodziny

	Wymiary oceny rodziny							
	N	ZS	S	SZ	ZE	CH	K	Z
Przemoc pomiędzy rodzicami	0,502**	-0,487**	-0,004	0,007	-0,356**	0,305**	-0,461**	-0,496**
Przemoc ze strony matki	0,204**	-0,183*	0,010	-0,026	-0,183*	0,153*	-0,172*	-0,228**
Przemoc ze strony ojca	0,501**	-0,487**	0,073	0,081	-0,356**	0,251**	-0,452**	-0,462**
Agresja pomiędzy rodzeństwem	0,270	-0,248	-0,126	-0,289*	-0,134	0,151	-0,307*	-0,261
Kary	0,312**	-0,302**	0,169*	0,257**	-0,159*	0,222**	-0,400**	-0,431**

¹ Dla zmiennej agresja pomiędzy rodzeństwem analizy wykonano na próbie $N = 51$.

N – Niezwiązanie, ZS – zrównoważona spójność, S – splątanie, SZ – sztywność, ZE – zrównoważona elastyczność, Ch – chaotyczność, K – komunikacja, Z – zadowolenie

** Korelacja istotna na poziomie 0,01 (dwustronnie).

* Korelacja istotna na poziomie 0,05 (dwustronnie).

TABELA 2. Doświadczenie przemocy w rodzinie a poziom agresji w dorosłości

	Poziom agresji w dorosłości				
	AF	AW	G	W	WO
Przemoc pomiędzy rodzicami	0,269**	0,071	0,220**	0,270**	0,281**
Przemoc ze strony matki	0,174*	0,072	0,123	0,148	0,174*
Przemoc ze strony ojca	0,315**	0,106	0,259**	0,337**	0,346**
Agresja pomiędzy rodzeństwem	0,125	0,049	-0,041	-0,071	0,017
Kary	0,183*	0,241**	0,161*	0,236**	0,254**

¹ Dla zmiennej agresja pomiędzy rodzeństwem analizy wykonano na próbie $N = 51$.

AF – agresja fizyczna, AW – agresja werbalna, G – gniew, W – wrogość, WO – wskaźnik ogólny

** Korelacja istotna na poziomie 0,01 (dwustronnie).

* Korelacja istotna na poziomie 0,05 (dwustronnie).

Następnie analizie poddano korelaty oceny jakości środowiska rodzinnego (tab. 1). Uzyskany wzorzec zależności okazał się zgodny z przewidywaniami. Niezwiązanie oraz chaotyczność wykazały istotne, dodatnie związki z każdym z analizowanych typów przemocy, z wyłączeniem przemocy pomiędzy rodzeństwem. Podobny układ zależności, jednak o odwrotnym kierunku, ujawniono dla zrównoważonej spójności, zrównoważonej elastyczności, komunikacji (z istotnym korelatem w postaci przemocy pomiędzy rodzeństwem) oraz zadowolenia. Pozostałe wymiary oceny rodziny: splątanie i sztywność okazały się dodatnio skorelowane z wymiarem kary (mierzącym intensywność stosowania różnych kar w procesie wychowawczym wobec osoby badanej) oraz (w przypadku sztywności) ujemnie – z wymiarem przemoc pomiędzy rodzeństwem. Warto odnotować, że wymiarem powiązaniem istotnie ze wszystkimi wymiarami oceny rodziny okazały się kary.

W dalszej kolejności przeanalizowano związki pomiędzy doświadczaniem przemocy w rodzinie a poziomem agresji w dorosłości. Wyniki przeprowadzonych analiz przedstawiono w tabeli 2. Dwa spośród pięciu wymiarów agresji (agresja fizyczna oraz wskaźnik ogólny) okazały się istotnie powiązane z każdą z analizowanych form przemocy w rodzinie, z wyłączeniem przemocy pomiędzy rodzeństwem. Dodatkowo, agresja werbalna wykazała istotne statystycznie, dodatnie zależności z wymiarem kary. Z kolei gniew i wrogość wiązały się dodatnio z przemocą pomiędzy rodzicami, przemocą ze strony ojca i podleganiem karom. Wbrew oczekiwaniom, nie wykazano istotnych statystycznie związków pomiędzy doświadczaniem przemocy pomiędzy rodzeństwem a poziomem agresji w dorosłości. Co ciekawe, ponownie wymiarem wykazującym najwięcej korelatów okazały się kary – związane dodatnio z każdym z analizowanych przejawów agresji. Przeprowadzono zatem dodatkową analizę, której celem było ustalenie, w jaki sposób poszczególne typy kar wymierzanych przez rodziców wiążą się z oceną jakości środowiska rodzinnego, skłonnością do reagowania agresją w relacjach z rodzeństwem oraz poziomem agresji w dorosłości (tab. 3).

W pierwszej kolejności analizie poddano związki pomiędzy rodzajami kar, jakim badani podlegali w dzieciństwie a spostrzeganą funkcjonalnością środowiska rodzinnego. Trzy wymiary oceny rodziny. Jeśli chodzi o dwie pozostałe skale opisujące spójność systemu rodzinnego – istotne statystycznie korelaty ujawniono wyłącznie dla niezwiązania, które wiązało się dodatnio ze wszystkimi rodzajami kar, z wyłączeniem odbierania przywilejów i przyjemności. Odmienny wzorzec zależności uzyskano dla wymiarów opisujących elastyczność rodziny. Sztywność i chaotyczność korelowały dodatnio z krzykiem/straszeniem/wyzwiskami i naganą słowną. Dodatkowo, sztywność była powiązana pozytywnie z odbieraniem przywilejów i przyjemności, a chaotyczność – z ignorowaniem (młczeniem/unikaniem kontaktu wzrokowego) i wyrażeniem smutku/zawodu/dezaprobaty.

Jeśli chodzi o zależność pomiędzy rodzajem kar wymierzanych przez rodziców a skłonnością do reagowania agresją w relacjach z rodzeństwem, wyniki istotne statystycznie ujawniono dla jednego tylko wymiaru – krzyk/straszenie/wyzwiska ($r = 0,374$, $p = 0,007$). Więcej istotnych statystycznie korelatów uzyskano dla agresji rozumianej jako cecha. Warto podkreślić, że wszystkie ujawnione związki były dodatnie. Oznacza to, że im częściej badani podlegali karom w dzieciństwie, tym wyższe było natężenie agresji w dorosłości. Kary fizyczne korelowały z agresją fizyczną, nagany słowne z agresją werbalną. Trzy kolejne wymiary: ignorowanie, wyrażanie smutku/zawodu/dezaprobaty oraz odbieranie przywilejów i przyjemności były powiązane z agresją werbalną oraz wrogością. Dodatkowo, ignorowanie było skorelowane z gniewem

TABELA 3. Rodzaj kar wymierzanych przez rodziców a ocena jakości środowiska rodzinnego, skłonność do reagowania agresją w relacjach z rodzeństwem oraz poziomem agresji w dorosłości.

	N	ZS	S	SZ	ZE	CH	K	Z	AR	AF	AW	G	W	WO
1. KF	0,162*	-0,174*	0,146	0,128	-0,127	0,043	-0,216**	-0,186*	0,205	0,160*	0,118	0,105	0,077	0,154*
2. KWS	0,352**	-0,364**	0,083	0,178*	-0,248**	0,300**	-0,456**	-0,440**	0,374**	0,298**	0,246**	0,194*	0,257**	0,307**
3. NS	0,235**	-0,214**	0,086	0,195**	-0,081	0,246**	-0,301**	-0,311**	0,245	0,115	0,152*	0,079	0,134	0,140
4. I	0,258**	-0,237**	0,139	0,130	-0,201**	0,155*	-0,289**	-0,360**	0,237	0,022	0,153*	0,189*	0,191*	0,176*
5. SZD	0,261**	-0,249**	0,119	0,137	-0,066	0,195**	-0,257**	-0,329**	0,21	0,097	0,218**	0,141	0,186*	0,199**
6. OP	0,128	-0,105	0,103	0,215**	-0,004	0,033	-0,188*	-0,189*	-0,031	0,059	0,181*	0,082	0,193*	0,156*

¹ Dla zmiennej agresja pomiędzy rodzeństwem analizy wykonano na próbie $N = 51$.

1. KF – kary fizyczne, 2. KWS – krzyk, wyzwiska, straszenie, 3. NS – nagana słona, 4. I – ignorowanie (np. milczenie, brak kontaktu wzrokowego), SZD – wyrażenie smutku, zawodu, dezaprobaty, 6. OP – odebranie przywilejów, przyjęmności.

N – niezwiązanie, ZS – zrównoważona spójność, S – splątanie, SZ – sztywność, ZE – zrównoważona elastyczność, Ch – chaotyczność, K – komunikacja, Z – zadowolenie AR – agresja pomiędzy rodzeństwem, AF – agresja Fizyczna, AW – agresja werbalna, G – gniew, W – wrogość, WO – wskaźnik ogólny.

** Korelacja istotna na poziomie 0,01 (dwustronnie).

* Korelacja istotna na poziomie 0,05 (dwustronnie).

wem. Tylko jeden rodzaj kar wykazał istotne statystycznie związki z każdym z analizowanych wymiarów agresji – był to krzyk/straszenie/wyzwiska. Z przeprowadzonych analiz wynika, że jest to najbardziej dotkliwie odczuwany rodzaj kary, o najszerszym spektrum negatywnych konsekwencji. Rzutuje na ocenę jakości środowiska rodzinnego, skłonność do reagowania agresją w relacjach z rodzeństwem i poziom agresji w dorosłości we wszystkich jej aspektach (agresji fizycznej, werbalnej, gniewu i wrogości).

Kolejne analizy służyły weryfikacji hipotezy trzeciej – poszukiwano istotnych predyktorów występowania agresji pomiędzy rodzeństwem. W związku z faktem, że zmienna opisująca skłonność do reagowania agresją w relacjach pomiędzy rodzeństwem miała charakter dychotomiczny (zero-jedynkowy), w analizie wykorzystano model regresji logistycznej. Z uwagi na istotne statystycznie odchylenia od rozkładu normalnego analizę przeprowadzono w oparciu o metodę bootstrappingu, przy liczbie losowanych prób równej 1000. Predyktory, w postaci wymiarów oceny rodziny oraz doświadczanych form przemocy, wprowadzono do modelu w dwóch oddzielnych blokach (metodą wprowadzania). Wartość testu Hosmera-Lemeshowa ($\chi^2(8) = 11,29, p > 0,05$) okazała się nieistotna statystycznie, nie stwierdzono zatem istotnych statystycznie różnic pomiędzy analizowanym modelem zależności a wynikami osób badanych.

Ostateczny model zawierał dwa istotne statystycznie predyktory – sztywność oraz kary. Wartość ilorazu szans *OR* dla poziomu sztywności mieściła się w przedziale od 0,71 do 0,97, natomiast wartość ilorazu szans dla intensywności stosowanych kar zawierała się w przedziale od 1,05 do 1,50. Oznacza to, że wyższy poziom sztywności systemu rodzinnego zmniejsza prawdopodobieństwo występowania agresji w relacjach z rodzeństwem, natomiast większa intensywność kar w okresie dzieciństwa wyraźnie je zwiększa. Poziom sztywności wyjaśniał 9,6% wariacji występowania agresji w relacjach z rodzeństwem, a intensywność stosowania kar – 12,3%. Łącznie oba predyktory wyjaśniały 21,9% wariacji. Do oszacowania siły związku pomiędzy analizowanymi zmiennymi wykorzystano wskaźnik R^2 Coxa – Snella.

DYSKUSJA

W prezentowanym badaniu analizie poddano zależności pomiędzy spostrzeganą jakością środowiska rodzinnego, doświadczaniem agresji w rodzinie i w rodzeństwie oraz poziomem agresji w dorosłości. Uzyskane wyniki potwierdziły hipotezę pierwszą, dotyczącą związków pomiędzy doświadczaniem przemocy w rodzinie i oceną jej funkcjonalności, na czterech wymiarach: spójności, elastyczności, komunikacji i zadowolenia. Okazało się, że wymiary najbardziej adaptacyjne dla funkcjonowania rodziny: zrównoważona spójność i zrównoważona elastyczność są powiązane ujemnie ze wszystkimi analizowanymi formami przemocy, z wyłączeniem przemocy pomiędzy rodzeństwem. Brak istotnych statystycznie zależności dla tego wymiaru może być jednak pochodną wielkości próby – dla tej zmiennej analizę przeprowadzono bowiem jedynie na 51 osobach, które zadeklarowały, że miały rodzeństwo i doświadczyły przemocy w relacjach z nim (w charakterze ofiary lub agresora).

Ujemne zależności z doświadczaniem przemocy w rodzinie stwierdzono także dla komunikacji, wymiaru pomocniczego w modelu Olsona (2011, s. 65), ale znaczącego dla optymalnego funkcjonowania rodziny oraz ogólnego zadowolenia z życia rodzinnego, ważnego w kontekście funkcjonowania całego systemu rodzinnego. Równocześnie

śnie stwierdzono, że doświadczanie przemocy w rodzinie koreluje dodatnio z niezwiązaniem (wymiarem diagnozującym niski poziom spójności systemu rodzinnego) oraz chaotycznością, oznaczającą nadmierną elastyczność systemu, brak norm i zasad oraz umiejętności rozwiązywania sporów. Wyniki te są zgodne z oczekiwaniami i nie są zaskakujące w kontekście doniesień z literatury przedmiotu (Farnicka, Liberska, Nie-wiedział, 2016; Krahe, 2005; Poraj, 2014). Ujawniono, że tylko jedna forma przemocy w środowisku rodzinnym, czyli kary stosowane wobec dzieci w oddziaływaniu wychowawczym, korelowała ze wszystkim wymiarami oceny funkcjonalności systemu rodzinnego (zarówno wymiarami konstytuującymi model – spójnością i elastycznością, na każdym poziomie, jak i wymiarami dopełniającymi go – komunikacją i zadowoleniem z życia rodzinnego). W dwóch ostatnich przypadkach korelacje były ujemnie i znaczące.

Kolejna z weryfikowanych w badaniu hipotez dotyczyła związków pomiędzy doświadczaniem przemocy w rodzinie (w tym ze strony rodzeństwa) z poziomem agresji w dorosłości. Przeprowadzone analizy pokazały, że rozwijaniu agresji jako cechy sprzyja modelowanie agresji, czyli obserwowanie przemocy pomiędzy rodzicami oraz doświadczanie przemoc ze strony rodziców, a w szczególności – ze strony ojca. Rezultaty te są spójne z wynikami dotychczasowych badań (Labella, Masten, 2018). Wbrew oczekiwaniom, nie wykazano jednak istotnych statystycznie związków pomiędzy doświadczaniem przemocy pomiędzy rodzeństwem a poziomem agresji w dorosłości, co – jak już wspomniano – może być efektem wielkości próby. Ponownie wymiarem wykazującym najwięcej korelatów okazały się kary – związane dodatnio z każdym z analizowanych przejawów agresji.

Szczegółowe analizy pokazały, że o ile określone rodzaje kar wiążą się z konkretnymi przejawami agresji (np. kary fizyczne z agresją fizyczną, nagany słowne z agresją werbalną, etc), jeden rodzaj kar – krzyk/straszenie/wyzwiska – wykazuje znaczące związki z każdym z analizowanych wymiarów agresji i jako jedyny jest powiązany ze skłonnością do reagowania agresją w relacjach z rodzeństwem. Co powoduje, że ten rodzaj kar odgrywa tak znaczącą rolę? Bez wątplenia są to kary stosowane powszechnie w procesie oddziaływania wychowawczego na gruncie rodziny, które naruszają godność osobistą dzieci, a jednocześnie charakteryzują się dłuższym okresem trwania, eskalacją, narastającym napięciem pomiędzy stronami konfliktu. Może to prowadzić do wzrostu frustracji, co rodzi z kolei potrzebę jej rozładowania (Dominiak-Kochanek i in., 2015). Rodzeństwo staje się wówczas łatwo dostępną ofiarą uwalniania narastających negatywnych emocji (Caffaro, Conn-Caffaro, 1998, 2005; Caspi, 2013; Ley, 2004). Sfrustrowane dzieci odreagowują także silne negatywne napięcia emocjonalne na otoczeniu (Ley, 2004). Kierują swoją, wywołaną przez wskazane wcześniej kary, wrogość, swój gniew, agresję werbalną czy słowną na osoby spoza środowiska rodzinnego. Jednakże interpretację tę można potwierdzić dopiero w badaniach jakościowych. Taką procedurę badań uwzględniają kolejne badania autorek.

Analiza regresji logistycznej, służąca weryfikacji hipotezy trzeciej, wskazała na dwa istotne predyktory skłonności do reagowania agresją w relacjach z rodzeństwem: sztywność systemu rodzinnego oraz intensywność stosowania kar w procesie wychowawczym. Okazało się, że wyższy poziom sztywności zmniejsza prawdopodobieństwo występowania agresji w relacjach z rodzeństwem, natomiast większa intensywność kar w okresie dzieciństwa je zwiększa. Pozwala to przypuszczać, że rodzeństwa odreagowują napięcie wywołane karą w relacjach między sobą a cechą systemu rodzinnego,

która temu sprzyja, jest sztywność związana z brakiem elastyczności w zakresie wzajemnych stosunków i zasad współżycia itp. (Olson, 2000, 2011).

OGRANICZENIA I KIERUNKI DALSZYCH BADAŃ

Interpretując uzyskane w badaniu wyniki należy zwrócić uwagę na pewne jego ograniczenia. Dotyczą one następujących kwestii: korelacyjnego charakteru badań, liczebności i struktury badanej próby oraz przyjętej (retrospektywnej) strategii badawczej.

Niewątpliwym ograniczeniem prezentowanych badań jest ich korelacyjny charakter. Analizowano związki pomiędzy określonymi charakterystykami systemu rodzinnego a skłonnością do reagowania agresją w relacjach z rodzeństwem w okresie dzieciństwa i nasileniem agresji jako cechy w okresie dorosłości. Korelacyjny charakter prezentowanych badań sprawia, że trudno (z całą pewnością) wnioskować o tym, co jest „skutkiem”, a co „przyczyną”. Empiryczna weryfikacja postulowanych zależności przyczynowo-skutkowych wymaga realizacji badań longitudinalnych (Brzeziński, 2006).

Kolejne z ograniczeń dotyczy wielkości i struktury badanej próby. Choć w badaniu wzięło udział 201 osób, tylko 51 z nich zadeklarowało, że doświadczyło przemocy w relacjach z rodzeństwem. W konsekwencji część analiz (ważnych w kontekście postawionego problemu badań) wykonano na niewielkiej próbie badanych, co może czynić niektóre z prezentowanych wyników niekonkluzywnymi. Próba nie została również zrównoważona ze względu na płeć. Zarówno w całej badanej próbie, jak i w grupie osób, które zadeklarowały, że doświadczyły agresji w relacjach z rodzeństwem przeważały kobiety. Projektując kolejne badania, warto zatem zadbać o większą liczebność próby, a także o równowagę kobiet i mężczyzn.

Pewne zastrzeżenia może również budzić retrospektywny charakter badań: badano dorosłe rodzeństwa, przedmiotem analizy były zaś doświadczenia okresu dzieciństwa. Implikacją przyjętej strategii badawczej (opartej o retrospektywną ocenę dzieciństwa przez osoby dorosłe) było wykorzystanie narzędzi opartych o samopis. Wprawdzie są one akceptowane w badaniach dotyczących systemu rodzinnego, ponadto wszystkie narzędzia wykorzystane w prezentowanym badaniu miały satysfakcjonujące parametry psychometryczne, to jednak badania retrospektywne, oparte o samoopis, są obarczone podatnością na czynniki sytuacyjne i temporalne, co może skutkować zniekształcaniem relacjonowanych wspomnień. Zatem przy planowaniu kolejnych badań warto również rozważyć zastosowanie metod jakościowych. Konflikty pomiędzy rodzeństwem i ich długofalowe skutki to materia niezwykle delikatna i obfitująca w subtelności. Zastosowanie metod jakościowych pozwoli lepiej poznać i zrozumieć analizowane zjawisko, a w konsekwencji lepiej radzić sobie z jego negatywnymi konsekwencjami.

BIBLIOGRAFIA

- Allen, J.J., Anderson, C.A. (2017). General Aggression Model. W: P. Roessler, C.A. Hoffner, L. van Zoonen (red.) International Encyclopedia of Media Effects. WileyBlackwell. doi: 10.1002/9781118783764.wbieme0078.
- Aranowska, E., Rytel, J. (2012). Struktura czynnikowa Kwestionariusz Agresji Bus-

- sa i Perry'ego (BPQA) w populacji polskiej. *Studia Psychologica UKSW*, 12(2), 135–151.
- Aranowska, E., Rytel, J., Szmar, A. (2005). *Kwestionariusz Agresji. Busa-Perry'ego: Trafność, rzetelność i normy*. Warszawa: Instytut AMITY.
- Baron, R.A., Richardson, D.R. (1994). *Human aggression* (wyd. 2). New York: Plenum Press.
- Bedyńska, S., Książek, M. (2012). *Statystyczny drogowskaz 3. Praktyczny przewodnik wykorzystania modeli regresji oraz równań strukturalnych*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Sedno”.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and Loss, Volume I Attachment*. New York: Penguin Books.
- Bowes, L., Wolke, D., Joinson, C., Lereya, S.T., Lewis, G. (2014). Sibling Bullying and Risk of Depression, Anxiety, and Self-Harm: A Prospective Cohort Study. *Pediatrics*. doi: 10.1542/peds.2014-0832.
- Brody, G.H. (1998). Sibling relationship quality: Its causes and consequences. *Annual Review of Psychology*, 49(1), 1–24.
- Brody, G.H. (2004). Siblings' Direct and Indirect Contributions to Child Development. *Current Directions in Psychological Science*, 13(3), 124–126.
- Brzeziński, J. (2006). *Metodologia badań naukowych*. Warszawa: PWN.
- Bus, A., Perry, M. (1992). The Aggression Questionnaire. *Journal of Personality and Social Psychology*, 6, 452–459.
- Button, D.M., Gealt, R. (2010). High risk behaviors among victims off sibling violence. *Journal of Family Violence*, 25, 131–140.
- Caffaro, J.V., Conn-Caffaro, A. (1998). *Sibling abuse trauma: Assessment and intervention strategies for children, families, and adults*. New York: Haworth Press.
- Caffaro, J.V., Conn-Caffaro, A. (2005). Treating sibling abuse familie. *Aggression and Violent Behavior*, 10, 604–623.
- Caspi, J. (2013). Building a Sibling Aggression Treatment Model: Design and Development Research in Acti. *Health & Social Work*, 1(38), 53–57.
- Cicirelli, V.G. (1995). *Sibling Relationships Across the Life Span*. New York: Plenum.
- Cole, A., Kerns, K.A. (2001). Perceptions of sibling qualities and activities of early adolescents. *The Journal of Early Adolescence*, 21(2), 204–227.
- Defoe, I.N., Keijsers, L., Hawk, S.T., Branje, S., Dubas, J.S., Buist, K., ... & Meeus. (2013). Siblings versus parents and friends: Longitudinal linkages to adolescent externalizing problems. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 54(8), 881–889.
- Domański, Cz., Pruska, K. (2000). *Niekla-syczne metody statystyczne*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Dominiak-Kochanek, M., Konopka, K., Bower-Russa, M., Frączek, A. (2015). Harsh discipline and readiness for interpersonal aggression in Poland and the USA: the mediating role of sensitivity to provocations and frustration. *Polish Psychological Bulletin*, 46, 543–55.
- Dunn, J., Slomkowski, C., Beardsall, L., Rende, R. (1994). Adjustment in middle childhood and early adolescence: Links with earlier and contemporary sibling relationships. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 35, 491–504. doi: 10.1111/j.1469-7610.1994.tb01736.x
- Eriksen, S., Jensen, V. (2009). A push or a punch: Distinguishing the severity of sibling violence. *Journal of Interpersonal Violence*, 24, 183–208. doi: 10.1177/0886260508316298.
- Farnicka, M., Liberska, H., Niewiedział, D. (2016). *Psychologia agresji. Wybrane problemy*. Warszawa: PWN.
- Furman, W., Buhrmester, D. (1985). Children's perceptions of the qualities of sibling relationships. *Child Development*, 56, 448–461.
- Ginsburg, G.P. (1986). The structural analysis of primary relationships. W: R. Gilmour, S. Duck (red.), *The emerging field of personal relationships* (s. 41–62). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Herzberger, S.D. (2002). *Przemoc domowa. Perspektywa psychologii społecznej*. Warszawa: PARPA.
- Ilg, F.L., Ames, L.B., Baker, S.M. (1994). *Rozwój psychiczny dziecka od 0 do 10 lat. Poradnik dla rodziców, psychologów i lekarz* (s. 204–206). Gdańsk: GWP.

- Khan, R., Cooke, D.J. (2013). Measurement of sibling violence: A two-factor model of severity. *Criminal Justice and Behavior*, 40, 26–39. doi: 10.1177/0093854812463349.
- Kahn, M.D., Monks, G. (1997). *Sibling relational problems*. W: T.A. Widiger, A.J. Frances, H.A. Pincus, R. Ross, M.B. First, W. Davis (red.), *DSM-IV Sourcebook*, t. 3, 693–712.
- Krahe, B. (2005). *Agresja*. Gdańsk: GWP.
- Krauss, H.H., Krauss, B.J. (1995). Domestic violence and its prevention. W: L.L. Adler, F.L. Denmark (red.), *Violence and the prevention of violence* (s. 129–144). Westport, CT: Praeger.
- Labella, M.H., Msten, A.S. (2018). Family influences on the development of aggression and violence. *Current Opinion in Psychology*, 19, 11–16.
- Ley, K. (2004). *Rodzeństwo – miłość, nienawiść, solidarność*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax.
- Margasiński, A. (2009). *Skale Oceny Rodziny SOR. Polska adaptacja FACES IV–Flexibility and Cohesion Evaluation Scales Davida H. Olsona. Podręcznik*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Margasiński, A. (2015). The Polish Adaptation of FACES IV–SOR. *Polish Journal of Applied Psychology*, 13(1), 43–66.
- Martin, J.L., Ross, H.S. (2005). Sibling aggression: Sex differences and parents' reactions. *International Journal of Behavioral Development*, 29, 129–138.
- Miller, L.E., Grabel, A., Thomas, A., Bermann, E., Graham-Bermann, S. (2012). The Associations Between Community Violence, Television Violence, Intimate Partner Violence, Parent-Child Aggression, and Aggression in Sibling Relationships of a Sample of Preschoolers. *Psychology of Violence*, 2(2), 165–178.
- Morgan, J.K., Shaw, D.S., Olino, T.M. (2012). Differential Susceptibility Effects: The Interaction of Negative Emotionality and Sibling Relationship Quality on Childhood Internalizing Problems and Social Skills. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 40(6), 885–899.
- Olson, D.H. (2000). Circumplex Model of Marital and Family Systems. *Journal of Family Therapy*, 22(2), 144–167.
- Olson, D.H. (2011). FACES IV and the Circumplex Model: Validation study. *Journal of Marital and Family Therapy*, 37(1), 64–80.
- Patterson, G.R. (1986). Performance models for antisocial boys. *American Psychologist*, 41, 432–444.
- Perlman, M., Garfinkel, D.A., Turrell, S.L. (2007). Parent and sibling influences on the quality of children's conflict behaviours across the preschool period. *Social Development*, 16(4), 619–641.
- Pike, A., Coldwell, J., Dunn, J. (2005). Sibling relationships in early / middle childhood: Links with individual adjustment. *Journal of Family Psychology*, 19, 523–532. doi: 10.1037/0893-3200.19.4.523.
- Poraj, G. (2006). Rodzina a agresywne zachowanie dzieci – perspektywa rozwojowa. W: T. Rostowska (red.), *Jakość życia rodzinnego. Wybrane zagadnienia* (s. 199–216). Łódź: WSZL.
- Poraj, G. (2009). *Od pasji do frustracji. Modele psychologicznego funkcjonowania nauczycieli*. Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Poraj, G. (2011). Biologiczne, psychologiczne i społeczne podłoże a kontrola i profilaktyka zachowań agresywnych. W: D. Borecka-Biernat (red.), *Zaburzenia w zachowaniu dzieci i młodzieży w kontekście trudnych sytuacji szkolnych i pozaszkolnych* (s. 169–191). Kraków: Impuls.
- Poraj, G. (2014). *Agresja i przemoc w rodzinie*. W: I. Janicka, H. Liberska, *Psychologia rodziny* (s. 483–505). Warszawa: PWN.
- Rostowska, T. (red.). (2009). *Psychologia rodziny*. Warszawa: Difin.
- Rostowska, T. (2010). Psychospołeczne aspekty relacji interpersonalnych w podsystemie rodzeństwa bliźniąt monozygotycznych. W: T. Rostowska, B. Pastwa-Wojciechowska (red.), *Rozwój bliźniąt w ciągu życia. Aspekty biopsychospołeczne*. (s. 101–122). Kraków: Impuls.
- Rostowska, T., Pastwa-Wojciechowska, B. (red.). (2010). *Rozwój bliźniąt w ciągu życia. Aspekty biopsychologiczne*. Kraków: Impuls.

- Rostowski, J. (2012). *Rozwój mózgu człowieka w cyklu życia*. Warszawa: Difin.
- Sang, S.A., Nelson, J.A. (2017). The effect of siblings on children's social skills and perspective taking. *Infant & Child Development*, 26(6), n/a-n/a. <https://doi.org/10.1002/icd.2023>.
- Skinner, J.A., Kowalski, R.M. (2013). Profiles of sibling bullying. *Journal of Interpersonal Violence*, 28, 1726–1736.
- Snyder, J., Bank, L., Burraston, B. (2005). The consequences of antisocial behavior in older male siblings for younger brothers and sisters. *Journal of Family Psychology*, 19, 643–653. doi: 10.1037/0893-3200.19.4.643.
- Soysal, F., Selda Öz. (2016). A Study on Sibling Relationships, Life Satisfaction and Loneliness Level of Adolescents. *Journal of Education and Training Studies*, 4(4), 58–67.
- Straus, M.A., Gelles, R.J. (1990). How violent are American Families? Estimates from the National Family Violence Re-survey and other studies. W: M. Straus, R. Gelles (red.), *Physical violence in American families: Risk factors and adaptations to violence in 8.145 families* (s. 95–112). New Brunswick: NJ Transaction.
- Szymańska, P. (2016). An analysis of the sibling relationship in adulthood. Polish adaptation of STQ-Now. *Archives of Psychiatry and Psychotherapy*, 18(1), 55–64.
- Szymańska, P. (2018). *Psychospołeczne uwarunkowania jakości relacji między rodzeństwem we wczesnej dorosłości*. Wydział Nauk o Wychowaniu UŁ. Niepublikowana praca doktorska.
- Ulu-Yalçinkaya, A., Demir, A. (2018). Loneliness with Regard to Maternal and Paternal Acceptance-Rejection and Sibling Relationship Quality. *Journal of Psychologists and Counsellors in Schools*, v28 n2, 197–211.
- Wolke, D., Samara, M.M. (2004). Bullied by siblings: association with peer victimisation and behaviour problems in Israeli lower secondary school children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 45(5), 1015–1029.
- Updegraff, K.A., McHale, S.M., Whiteman, S.D., Thayer, S.M., Delgado, M.Y. (2005). Adolescent sibling relationships in Mexican American families: Exploring the role of familism. *Journal of Family Psychology*, 19(4), 512–522.
- Tippett, N., Wolke, D. (2015). Aggression Between Siblings: Associations With the Home Environment and Peer Bullying. *Aggressive Behaviour*, 41, 14–24.
- Tucker, J.C., Cox, G., Sharp, E.H., Gundy, K.T.V., Rebellon, C., Stracuzzi, N.F. (2015). Sibling proactive and reactive aggression in adolescence. *Journal of Family Violence*, 28(3), 299–310.
- Tucker, J.C., Finkelhor, D., Turner, H., Shattuck, A. (2013). Association of Sibling Aggression With Child and Adolescent Mental Health. *Pediatrics*, 132(1), 79–84.
- Vetulani, J. (2010). *Mózg: fascynacje, problemy, tajemnice*. Kraków: Wyd. Homini.
- Voorpostel, M., Blieszner, R. (2008). Intergenerational solidarity and support between adult siblings. *Journal of Marriage and Family*, 70(1), 157–167.
- Wałęcka-Matyja, K. (2018). *Relacje interpersonalne dorosłych rodzeństw w aspekcie funkcjonowania psychospołecznego i krytycznych wydarzeń życiowych*. Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Updegraff, K.A., McHale, S.M., Whiteman, S.D., Thayer, S.M., Delgado, M.Y. (2005). Adolescent sibling relationships in Mexican American families: Exploring the role of familism. *Journal of Family Psychology*, 19(4), 512–522.

AGGRESSION BETWEEN SIBLINGS – THE DARK SIDE OF SOCIALIZATION IN THE FAMILY

Abstract: Aggression between siblings is one of the most common – and the most downplayed – forms of aggression in the family. It is seen as natural and harmless. In fact, research has shown that such aggression leaves lasting scars in the child's mind and affects functioning in adult life.

Objective: investigate correlations between the perceived quality of the family environment, the experience of aggression in the family, including aggression between siblings, and the level of aggression in adult life.

Method: 201 respondents – 167 women and 34 men, aged 19–36 years – took part in the study. To measure the variables under analysis, the respondents were asked to complete a questionnaire designed for this study, which included questions about aggression and violence between parents, parental aggression towards children, and the use of punishment in parenting; the Family Assessment Scale (FACES-IV) by David H. Olson, adapted by Andrzej Margasiński (2009, 2015); and the Aggression Questionnaire by Buss and Perry (1992), adapted by Aranowska, Rytel and Szmar (2005).

Results: experience of domestic violence was shown to be related to the assessment of family functioning along four dimensions: cohesion, flexibility, communication and satisfaction. The data also showed that aggression was engendered by models of aggression, that is, by observing aggression between parents and by experiencing parental (especially paternal) violence. Unexpectedly, punishment turned out to be significantly correlated with all dimensions of family assessment – it was positively correlated with each of the manifestations of aggression under analysis. It was also demonstrated that while certain types of punishment were associated with specific manifestations of aggression (e.g. physical punishment with physical aggression, reprimands with verbal aggression, etc.), one type of punishment – screaming/threats/insults – was significantly correlated with each of the analysed dimensions of aggression and was the only one associated with the tendency to react with aggression in relations with siblings.

Keywords: aggression, sibling, retrospective family assessment, use of punishment in parenting.